

situaciju. Sve to nameće potrebu potpune pobjede istine o makedonskom pitanju u nedalekoj prošlosti. Studija Ivana Katardžieva zato popunjava osjetnu prazninu u našoj historiografiji i ozbiljan je prilog proučavanju naše političke historije. Može se slobodno reći da su tom studijom dane realne osnove za sagledavanje potreba pisanja historije makedonske političke misli čije nam je bogatstvo autor osvijetlio u studiji, makar za istorijski period od jednog decenija.

Na kraju, još jednom da ponovimo ono što je već rečeno u dosadašnjem izlaganju o studiji »Vreme na zreenje« Ivana Katardžieva.

To je studija koja se odlikuje naučnoistraživačkom dosljednošću i objektivnim analizama obimne arhivske građe. U biti je to studiozan rad u kojem dominira analitička pronicljivost, ne samo u dokumentaciju već i u procjenama o usvajanju novih oblika i pravaca u borbi za rješavanje makedonskoga nacionalnog pitanja.

U studiji je izražena sva politička složenost uvjeta u kojima su nastajali novi oblici autentičnog izražavanja revolucionarnog kursa nacionalnooslobodilačkog pokreta makedonskog naroda u tvome periodu. Zato se može reći da ova studija osvjetljava i razvitak makedonske nacionalne misli i sazrijevanje makedonskoga nacionalnog identiteta u tridesetim godinama ovog stoljeća. To je i motiviralo autora da svojoj studiji dade naslov »Vreme na zreenje«.

Aleksandar Hristov

MILAN BORKOVIĆ, Kontrarevolucija u Srbiji — kvislinška uprava 1941—1944, knj. I i II, izd. »Sloboda«, Beograd 1979, 812 str.

Delo ima dve knjige. Prva knjiga obuhvata period 1941—1942, a druga 1943—1944. kvislinške vladavine u Srbiji.

Obradom NOR-a u Srbiji pojedini autori su usputno spominjali i delovanje kvislinškog aparata. Međutim, do sada ovako celovito, niko nije prikazao nastanak i razvoj kvislinške uprave za svo vreme okupacije. Besumnje, da se za ovakvim delom odavno osećala potreba u jugoslovenskoj a, pre svega, u srpskoj istoriografiji. Zbog toga je napor autora to vredniji i zaslužuje priznanje.

Prva knjiga sadrži: predgovor, uvod i četiri glave.

U pregovoru (str. 5—9) autor je izneo pobude koje su ga rukovodile da pristupi tom poduhvatu. Zatim, naveo je mnoštvo izvora kojima se koristio za rad na ovom obimnom delu: literatura, štampa i razni arhivski fondovi. Na kraju je istakao teškoće i uloženi napor da iz obimnog i heterogenog materijala dođe do istorijske istine.

Uvod (13—21) obrađuje napad Nemačke i Italije na Jugoslaviju i njenu kapitulaciju, 17. aprila 1941. godine. Zatim, Hitlerove »Smernice« o podeli teritorije Jugoslavije između Nemačke, Italije i Mađarske. Stvaranje vazalnih »država«:

Nezavisne Države Hrvatske, Governorata Crne Gore, Saveta komesara u Srbiji, a kasnije Nedićeve Srbije te »Velike Albanije«.

Autor konstatuje da je time znatan deo istorijskih nacionalnih teritorija srpskog naroda bio otrgnut od svoje matice i predat nemačkim i italijanskim satelitima. Takvo komadanje Jugoslavije, naglašava dalje autor, trebalo je još više da razvije antagonizam između naroda Jugoslavije i tako što više oslabi njihovo jedinstvo. Uz pomoć kvislinške vlasti, okupator je želeo da učvrsti okupacioni sistem i da na tom području smanji broj svojih trupa.

Što se tiče nemačkog okupacionog sistema vlasti u Srbiji, autor konstatuje da je u Srbiji i Banatu, koji su sačinjavali jednu upravnu oblast, okupaciju sprovodilo nekoliko nemačkih ustanova, i to paralelno: Vojnoupravni komandant Srbije bio je vrhovni nosilac vlasti Nemačkog Rajha u Srbiji. Složenost vojnih i civilnih zadataka iziskivala je podelu poslova, pa je štab komandanta Srbije podeljen na dva dela: na Komandni i Upravni štab. Upravni štab bio je najviši upravni organ na teritoriji okupirane Srbije.

U I glavi (25–84) opisuju se: priprema za formiranje prve kvislinške uprave u okupiranoj Srbiji; obnavljanje staroga upravnog aparata i njegovo stavljanje u službu okupatora; glavni zadaci Saveta komesara i kriza Saveta komesara i njegov pad.

U prvom poglavlju autor iznosi da su odmah u aktu o kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije, u tzv. »Odlukama o primirju«, Nemci izričito zahtevali da se pripadnici žandarmerije i policije odmah vrata na svoja mesta.

U cilju stvaranja kvislinške uprave, nemački nadležni organi nakon kapitulacije pozivaju predratne srpske buržoaske političare, koji su sa Nemačkom i ranije saradivali i pronemački bili orijentisari, na primer: Dragišu Cvetkovića, Aleksandra Cincar-Markovića, Dimitrija Ljotića, Milana Aćimovića, Dragog Jovanovića i ostale. Zbog ranije kompromitacije u narodu, nijedan od navedenih nije hteo i nije mogao da dođe u obzir da stane na čelo kvislinške uprave.

Zadaci Saveta komesara bili su dvovrnsni: administrativno-politički i upravno-ekonomski. U prvom redu Komesarijatu je stavljeno u zadatak da sačuva »red i mir«. Nemačke okupacione vlasti nisu želele da se tim bave.

Krizu i pad Saveta komesara izazvali su: nedovoljna njegova samostalnost u odnosu na okupatora; represalije nad stanovništvom; pljačka životnih namirnica i uopće privrednih bogatstava zemlje. Međutim, glavni uzrok pada Saveta komesara bio je što nije uspeo da sačuva »red i mir« u zemlji nego je došlo do ustanka. Na kraju, zbog toga je došlo i do ostavke trojice komesara iz Ljotićeve grupe. To je samo ubrzalo da nemački vojni zapovednik Srbije otpusti Savet komesara i 29. avgusta 1941. godine postavi »vladu narodnog spasa« na čelu sa generalom Nedićem.

Druga glava (87–242) sadrži: događaje koji su prethodili dovođenju Milana Nedića na čelo srpske kvislinške vlade i njeno formiranje, 29. VIII 1941. godine; ocenu KPJ i ostalih organizacija NOP-a kvislinške Nedićeve vlade; Nedić i njegova vlada u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta Srbije; oružane snage Nedićeve vlade: žandarmerija i policija, Dimitrije Ljotić, njegovi dobrovoljci i četnici Koste Pećanca; odnos Nedića i njegove vlade prema ratnim zarobljenicima; dolazak izbeglica u Srbiju i njihov smeštaj; novembarska ofanziva udruženih okupatorsko-kvislinških snaga i reagovanje Nedića na bugarsku okupaciju nekih delova Srbije.

Na formiranje Nedićeve vlade uticali su mnogi faktori, ali su, ipak, postojala dva osnovna razloga: prvo, Nemačka je želela da sredi prilike u Srbiji i da neutrališe narodnooslobodilački pokret. Drugo, s tim bi se definitivno realizovala Hitlerova odluka o komadanju Jugoslavije »i kao države«, jer Aćimovićev komesarijat još nije bio takva negacija državnopravne pripadnosti Srbije Kraljevini Jugoslaviji. On to nije bio, jer se po formi činilo da je Srbija pod Komesarijatom samo okupirani deo jugoslovenske države. Međutim, formiranje »vlade narodnog spasa« činilo se okupacionim vrhovima kao pogodno sredstvo za likvidaciju Kraljevine Jugoslavije »i kao države«. Pored toga, za nemačke okupacione vlasti nije bilo u tom pogledu oportuno što se četnički pokret Draže Mihailovića vezivao za izbegličku kraljevsku vladu, te je pojava Nedićeve »vlade«, po svemu sudeći, imala zadatak da suzbije ovu pravno-političku akciju četnika Draže Mihailovića — zaključuje autor.

Povodom obrazovanja Nedićeve vlade, rukovodstva KP Jugoslavije i Srbije, te Glavni štab NOPOJ dali su svoju ocenu toga događaja. O tome su svoje ocene davala i niža partijska rukovodstva i štabovi partizanskih odreda. Sve su te ocene gotovo bile identične.

U borbi protiv NOP-a Nedić i njegova vlada nisu birali sredstva. Pored formiranja i upućivanja svojih odreda u borbu protiv partizana, Nedić donosi i Uredbu o prekim sudovima. U drugoj polovini septembra donosi novi »plan mera koje treba preduzeti protiv odmetnika«.

Od početka septembra Nedićeve oružane snage sastojale su se od tri grupe i komande: dobrovoljci-ljotičevci pod komandom pukovnika Koste Mušickog; dobrovoljci i žandarmi pod komandom generala Steve Radovanovića i četnici pod komandom Koste Pećanca. U to vreme, bez četnika Koste Pećanca, one su brojale 962 čoveka u 9 odreda. U novembru su se ukupne Nedićeve snage (sve tri grupe) procenjivale na 17.000 ljudi. Tada su one dobrim delom zamenile nemačke snage u borbi protiv NOP-a Srbije.

U više navrata Nedić je u 1941. godini preko radija, štampe i na konferencijama upućivao pozive onim oficirima i podoficirima koji su izbegli nemačko zarobljeništvo da mu se priključe u borbi protiv NOP-a. Kako je njihov odziv bio neznatan, zatražio je od Nemaca da se svi takvi pohapse i odvedu u Nemačku u zarobljeničke logore. Samo u Beogradu Nemci su uhapsili oko 1000 oficira i podoficira i deportovali ih u nemačko zarobljeništvo. Istovremeno, na zahtev Nedića, Nemci iz Nemačke puštaju isto toliko oficira i podoficira Nedićevih pristalica koji su obećali da će se uključiti u njegovu vojsku ili na drugi način pomagati njegovu vladu.

Okupacija pojedinih delova Srbije od bugarskih trupa izvedena je u dve etape: prva je izvršena posle 20. aprila, a druga potkraj decembra 1941. godine. Na ovu drugu, Nedić je reagovao tako što je Nemcima najavio ostavku svoje vlade. Međutim do ostavke nije došlo, jer je Hitler uputio ličnu poruku Nediću u kojoj je, između ostalog, stajalo: »da mu je želja da Nedić i dalje ostane na svom položaju«.

U III glavi (245—356) obrađuju se: vojno-politička situacija u Srbiji potkraj 1941. i na početku 1942. godine; administrativna podela Srbije 26. XII 1941. godine; »legalizovanje« četnika Draže Mihailovića preko Nedićevih oružanih odreda; odnos Nedića prema Jezdimiru Dangiću i njegovom četničkom pokretu u istočnoj Bosni; formiranje Srpske državne straže u martu 1942. godine; Nedićev zahtev da se prema zarobljenicima-simpatizerima NOP-a u Nemačkoj preduzimaju sankcije; odnos između Nedićeve vlade i nemačkih okupacionih vlasti

u prvoj polovini 1942. godine; represalije okupatorsko-kvinsličkih snaga nad stanovništvom Srbije; dalji priliv izbeglica u Srbiju u toku 1942. godine i reagovanje Nedićeve vlade na zločine bugarskog okupatora.

Zbog najsurovijeg terora neprijatelja i gubitka slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji, Šumadiji i istočnoj Srbiji, oslobodilački pokret u 1942. godini preživljavao je krizu. Od mnogih odreda ostale su samo male grupice partizana. Jedino su u jugoistočnoj Srbiji partizanske snage bile nešto jače i organizovano vodile borbu protiv neprijatelja. Međutim, autor tu sliku daje malo ružičastije.

Potkraj decembra 1941. godine, Nedićeva vlada provela je novu administrativnu podelu Srbije. Čitava okupaciona zona bila je podeljena na 15 okruga, a grad Beograd sa okolinom činio je Upravu grada Beograda. Ta administrativna podela izvršena je pod kontrolom Upravnog štaba vojnopravnog komandanta. I Nemci i Nedićeva vlada tvrdili su da okruzi mnogo bolje funkcionišu i da im više odgovaraju nego ranije banovine. Čini se da je posredi bilo i to što su ranije banovine, i Nedića i Nemce, podsećale na Kraljevinu Jugoslaviju — zaključuje autor.

Draža Mihailović dobio je informaciju iz Nedićeve vlade da će Nemci, posle likvidacije slobodne partizanske teritorije, napasti i njega. Zbog toga je doneo odluku da svoje odrede »legalizuje« kod Nemaca kao pripadnike Pećančevih i Nedićevih snaga, a on je sa pratnjom pobegao u Crnu Goru. Verovatno je Draža računao da će tim postići dva cilja: »prvo da će najbolje sačuvati svoje odrede, ako ih priključi nedićevskim jedinicama, ako ih legalizuje kod Nemaca i angažuje u borbi protiv partizana; drugo, računao je da će infiltriranjem svojih pristalica u Nedićeve, Pećančeve i Ljotićeve redove, uspeti da ove razbije i da iz međusobne borbe za vlast sa svima njima izađe kao pobednik. A Nedić, odnosno njegova vlada imali su, takođe, svoju računicu. Smatrali su, naime, da će na ovaj način ojačati svoje oružane snage i efikasnije ih suprotstaviti partizanskim odredima u Srbiji« — ističe autor.

Major Jezdimir Dangić od maja do 16. avgusta 1941. godine bio je na službi u Nedićevoj žandarmeriji. Posle toga odlazi u istočnu Bosnu gde po uputstvu Draže Mihailovića organizuje četničke odrede. Bio je potčinjen Mihailovićevom štabu, ali je široko saradivao i sa Nedićem. I Draža i Nedić radili su na tome da pomoću Dangića oduzmu istočnu Bosnu od NDH i priključe je Srbiji.

Autor nije u pravu kada Dražine odrede u istočnoj Bosni pod komandom Dangića — naziva »Dangićev četnički pokret«. To čitaoce dovodi u zabludu da pomisle, kako je uz Pećančevu i Mihailovićevu četničku organizaciju (pokret), postojala i treća — Dangićeva četnička organizacija.

Postignuti uspesi u borbi protiv NOP-a u Srbiji potkraj 1941. i na početku 1942, ohrabрили su Nemce. Zbog toga su doneli odluku da reorganizuju Nedićeve oružane sile. To su činili i zbog toga, što više nisu imali poverenja u Nedićeve operativne jedinice koje su dobrim delom bile sastavljene od četnika Koste Pećanca i legalizovanih četnika DM. Hteli su da ubuduće kvinsliške snage imaju samo policijsku ulogu. Tome se predlogu Nedić opirao, dokazujući da na proleće može doći do novog ustanka, ali nije uspeo. Tako je, 3. III 1942, doneta Uredba o stvaranju Srpske državne straže koja se deli na: a) gradsku državnu stražu — održava red u gradovima; b) poljsku državnu stražu — održava red na čitavoj teritoriji Srbije, i c) graničnu državnu stražu — čuva granicu. U toku 1942. godine sveukupne snage brojile su između 15.000 i 18.000 ljudi. Potkraj godine od Ljotićevih odreda osniva se »Srpski dobrovoljački korpus«.

Nedić i njegova vlada bili su u vazalnom odnosu prema okupatoru. Zbog toga je vrlo često dolazilo do nesporazuma, protesta, a s vremena na vreme i do zategnutih odnosa. Sa nemačke strane dolazilo se čak na ideju da se čitava vlada uhapsi, ali se na kraju od toga odustalo. Usprkos tome što se Nedić suprotstavljao pojedinim nemačkim odlukama, na primer zbog bugarske okupacije istočnog dela Srbije; reorganizacije kvislinških snaga; razoružanja četnika K. Pećanca; preteranog oduzimanja životnih namirnica od stanovništva, ipak njemu i njegovim suradnicima nije smetalo da se najbrutalnije obračunavaju sa pristalicama NOP-a Srbije — naglašava autor.

Posle povlačenja glavnih partizanskih snaga u Bosnu i Sandžak, Nedić je sa svojom vladom došao do zaključka da je sada pravi momenat za definitivni obračun sa partizanima. Svakodnevno je organizovao i upućivao potere protiv preostalih partizanskih grupa i odreda. Posebno se ističe organizovana ofanziva u toku jula—septembra u jugoistočnoj Srbiji pod nazivom »Aćimovićeva ofanziva«. Za zarobljene i pohapšene pristalice NOP-a Srbije bili su organizovani koncentracioni logori u Beogradu: Banjica i Sajmište; u Šapcu: Senjak i na Savi; u Nišu: na Crvenom krstu; u Smederevskoj Palanci za prevaspitavanje omladine i drugde.

I u toku 1942. godine, pristizale su u znatnom broju izbeglice iz: Hrvatske, Bosne, Kosova i istočnog dela Srbije pod bugarskom okupacijom. Računa se da je u toj godini bilo oko 60.000 izbeglica. Nedićeva vlada zatražila je preko Nemaca da se obustavi ili ublaži teror nad srpskim življem u pomenutim oblastima. Međutim, Nemci nisu ništa ozbiljnije preduzimali.

Bugarske zločine na srpskoj teritoriji, Nedić i njegova vlada iskoristili su da u svakoj pogodnoj prilici Nemcima dokazuju neopravdanost i štetnost bugarske okupacije. Istovremeno, Nedić nikada nije navodio ekspedicije svoje oružane sile koje su isto tako uništavale srpsko stanovništvo i njegovu imovinu. U borbi protiv NOP-a Srbije, Nedićeve oružane snage često su tražile pomoć i udruživale se sa bugarskim okupacionim korpusom — iznosi, između ostalog, autor.

Poslednja, IV, glava (359—403) obrađuje: veliku krizu Nedićeve vlade u drugoj polovini 1942. godine; sukobe u vrhovima kvislinške uprave; rekonstrukciju Nedićevog kabineta, 7. XI 1942. godine; pljačku kvislinških organa u korist nemačkog okupatora i rad KPJ na jačanju i stabilizaciji NOR-a u Srbiji u drugoj polovini 1942. godine.

Za svo vreme okupacije, Nedićeva vlada bila je u neprestanoj krizi. Vlada nije bila sposobna da odgovori veoma složenim i komplikovanim zadacima koje je dobijala od okupatora. U drugoj polovini 1942. godine, ta kriza dostigla je kulminaciju. Povod je bio: dodatna isporuka žita; progoni Srba u Sremu i mešanje nemačkih vlasti u poslove Srpske državne straže. Nedić je i dotle, u više navrata, najavljiivao svoju ostavku, ali ovoga puta čini se da je ona bila ozbiljna. Uprkos tome, »Hitler, prema tome ni Ribentrop, nisu bili spremni na bilo kakve ustupke Nediću. U interesu im je bilo da ga zadrže kao saradnika, pa su taktizirali i gledali da dobiju u vremenu. To su bili oprobani trikovi nacista i u ostalim okupiranim delovima Evrope pa, razume se, i u Srbiji. A to što je Nedić bio prijatelj Nemaca i radovao se njihovim uspesima, to u krajnjoj liniji naciste nije interesovalo. Važno je bilo da on i njegovi ministri slušaju, da izvršavaju njihova naređenja, da obezbeđuju 'red, mir i bezbednost' i maksimalnu eksploataciju privrednih bogatstava« — ističe autor.

Na neprestane krize Nedićeve vlade uticali su i međusobni sukobi i netrpeljivost njegovih ministara. Zapravo su to bili stranački sukobi koji su se često prenosili i na njihovu oružanu silu. Nedić nije trpeo Aćimovića i Dragog Jovanovića, a kasnije ni Ljotića. Na drugoj strani, odnosi između Jovanovića i Aćimovića bili su nepodnošljivi — naglašava autor.

Autor dobro uočava da je Nedić u toku 1942. godine, pa i kasnije, činio sve da svoju vladu i ostale organe učini što efikasnijim. Bio je na to primoravan naredbama i zadacima nemačkih okupacionih vlasti koje je morao sa svojim potčinjenima da izvršava. U tom cilju, 7. novembra 1942. godine, izvršio je rekonstrukciju vlade.

U toku 1942. godine, Nedićeva vlada donela je više uredbi i naredbi o otkupu žitarica i ostalih prehrambenih artikala. To je sve bilo za račun okupatora. Nemci, posredstvom Nedićeve vlade, nisu samo pljačkali žitarice, rudna bogatstva i prehrambene artikle, već su to činili i sa mašinama i alatima. Oni su, uz pomoć kvislinga, liferovali u Nemačku u 108 železničkih vagona, mašine i alate iz Kragujevca i Obilićeva — utvrdio je autor iz arhivskih dokumenata. Uspriko ogromnim gubicima i krizi, NOP Srbije uspeo je da se održi, a u drugoj polovini 1942. pokazivao je čak znake stabilizacije. Mnoge su partijske i skojevske organizacije bile obnovljene i učvršćene. Partizanski odredi, koji su uspeli da se održe, stekli su znatno borbeno iskustvo i uspešno se prilagodili novim uslovima borbe. »Po mnogo čemu, 1942. godina mogla bi se nazvati prelomnom za Partiju, Skoj, partizanske odrede i ostale oslobodilačke organizacije. Partija je uspela da stabilizuje svoje redove i stvori temelj da se oslobodilački pokret u sledećoj godini razvija na široj osnovi« — zaključuje autor na kraju prve knjige.

Druga knjiga sadrži pet glava.

U I glavi (7—123) obrađeni su: vojno-politička situacija u Srbiji u prvoj polovini 1943. godine; odnos kvislinških vlasti prema seljaštvu; koncepcija Nedića i njegove vlade o stvaranju srpske seljačke države; odnos kvislinške vlasti prema radničkoj klasi; mobilizacija radne snage za potrebe Nemačke; stav kvislinške vlasti prema prosveti i kulturi; naponi Nedićeve vlade u vezi sa otvaranjem Beogradskog univerziteta i rad kvislinga na obnavljanju privrede i njeno eksploatisanje od Nemaca.

Opisujući stanje u Srbiji 1943. godine, autor ističe da su vojno-politička situacija u svetu, kao i uspesi NOV i POJ u drugim krajevima Jugoslavije, imali odraza na dalji razvoj i jačanje NOP-a Srbije. Na jugu Srbije NOP je bio najjači. Tamo je uspešno delovalo pet partizanskih odreda. Sa manje uspeha delovali su obnovljeni partizanski odredi u istočnoj, centralnoj i zapadnoj Srbiji.

Govoreći o odnosima kvislinške vlasti prema seljaštvu, autor sa mnogo, do sada, malo poznatih podataka i detalja opisuje nastojanje Nedića da za sebe pridobije seljaštvo. Pridobijanjem seljaka za sebe, Nedić je računao da će lakše i brže razbiti i uništiti uporišta NOP-a Srbije. Na to ga je ohrabrivalo to što su više od tri četvrtine stanovništva bili seljaci i što je sa njima lakše manipulirati.

Još u toku 1941. i 1942. godine, Nedić je u svojim govorima neprestano naglašavao: »ova zemlja mora da bude seljačka država«; »da nova Srbija mora da bude izgrađena na srpskom narodnom zadružnom socijalizmu« i slično. Pripremajući se na to od ranije, Nedić je odlučio da na početku 1943. godine od vojnoupavnog komandanta zvanično zatraži odobrenje da se stanovništvo Srbi-

je organizuje na zadružnoj osnovi. Međutim, Nemci su njegov zahtev odbili s obrazloženjem da to ostane nakon završetka rata. Usprkos tome, Nedić i njegovi ministri su u toku cele 1943. godine u svojim govorima naglašavali: da je seljaštvo glavna snaga društva; da je udaren temelj ideji »Srpske seljačke države« i slično.

Radnička klasa Srbije bila je malobrojna, jedva oko 115.000 industrijskih i zanatskih radnika. Znatna deo radničke klase opredelio se za NOB Srbije. Od maja 1941. godine, kvislinzi nastoje da radničku klasu vežu za sebe. Odmah su obnovili Jugoras — staru režimsku radničku organizaciju. Nedić se služio svim sredstvima, pa i takvim demagoškim da je u svim ratnim godinama radnicima čestitao Prvi maj, obećavao bolje plate, kraće radno vreme, pod uslovom »da predano rade i da se bore protiv komunizma« — navodi autor.

Autor je utvrdio da se nemački okupator posredstvom kvislinške vlade maksimalno koristio radnom snagom iz Srbije. To korišćenje realizovalo se u Nemačkoj i Srbiji. Prema nemačkim izvorima, od jula 1941. do kraja 1943. godine u Nemačkoj je bilo 63.000 radnika iz Srbije. U rudniku Bor, 9. juna 1943. godine, bilo je 22.790 radnika, dok za rudnike: Kostolac, Trepču, Mačkatihu i ostale nema podataka.

Mnoštvom podataka i s desetak tabela autor pokazuje kako su okupator i kvislinška vlada nastojali da u školama, Beogradskom univerzitetu i ostalim kulturnim institucijama isključivo obezbede svoj uticaj. Oni u tome nisu birali sredstva. Nepoželjne prosvetne radnike otpuštaju, penzionišu a neke deportuju u zatvore i logore.

U II glavi (127—206) autor opisuje: angažovanje Nedićevog upravnog aparata na ubiranju letine; nove zločine okupatora i kvislinške vlasti; prebacivanje Komande Jugoistoka iz Soluna u Beogradu u avgustu 1943. i njen odnos prema Nedićevoj vladi; posetu Nedića Ribentropu i Hitleru, 18. septembra 1943; personalne promene u Nedićevoj vladi posle povratka iz Berlina; napore Nedića da kvislinške vojne jedinice stavi ponovo pod svoju komandu; tajnu fašističku organizaciju »Srpski Gestapo« i reagovanje u Srbiji na odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a.

Opisujući angažovanje kvislinškog aparata na ubiranju letine, autor zaključuje: »Partija u odbrani žetve poklanjala je posebnu pažnju, jer je 1943. godina bila, tako reći, prekretnica u drugom svetskom ratu. Rezerve žita nemačkog okupatora bile su sve slabije, a jedan od najosetljivijih frontova nemačkog fašizma bila je ishrana vojske i stanovništva.«

Sa narastanjem NOP-a Srbije, ponovo počinju novi zločini okupatora. Okupatora od toga ne odvraća ni njegova sve nepovoljnija vojno-politička situacija. Karakteristično je, kaže autor, da su Nemci naredili da i kvislinška uprava za svoje vojnike i funkcionere vrši odmazde.

Zbog situacije u Italiji, došlo je do premeštanja Komande Jugoistoka iz Soluna u Beograd. U vezi sa tim došlo je i do nekih personalnih promena. Za novog komandanta Srbije postavljen je general Hans Felber. Istovremeno, Ministarstvo inostranih poslova Rajha, umesto više svojih opunomoćenika (Grčka, Bugarska, Rumunija, Srbija i NDH), imenuje jednog opunomoćenika za Balkan. Na tu dužnost došao je Herman Nojbaheer. Nojbaheer je bio za elastičniju politiku prema Srbiji. Zalagao se za smanjenje masovnih odmazdi i odbacivanje načela kolektivne odgovornosti i uzimanje talaca. Zalagao se da se Nedićevoj vladi daju malo šira ovlašćenja. Međutim, Nedić to nije dobio ni posle posete Hitleru.

U vezi sa tim, autor zaključuje: »Nedić je i dalje pisao memorandume, tražio veća ovlašćenja za sebe i vladu, ali Nemci su bili navikli na ovakve žalopevke i nisu ih smatrali tako tragičnim.«

Nezadovoljan rezultatima svoje posete Berlinu, Nedić nastoji da barem iz vlade ukloni ili potisne na sporedne resore svoje protivnike i najveće germanofile Dragog Jovanovića i Tanasiju Dinića. To je činio i zbog toga jer su između ove dvojice odnosi bili netrpeljivi.

Jedini Nedićev uspeh u Berlinu bio je: uspeo je da potkraj 1943. ponovo vrati pod svoju komandu Srpsku državnu stražu i Srpski dobrovoljački korpus i njihovo brojno stanje poveća za 50%.

Autor navodi vrlo zanimljive podatke i opisuje delovanje tajne fašističke organizacije »Srpski Gestapo« o kojoj se do sada u jugoslovenskoj historiografiji malo zna. Tu organizaciju stvorili su Nemci bez znanja Nedićeve vlade. Bila je deo nemačkog Gestapoa i u prvom redu služila je za borbu protiv NOP-a Srbije, ali je denuncirala i mnoge pripadnike kvislinške uprave, zbog čega je Nedićeva vlada više puta protestovala kod Nemaca.

Predmet III glave (209—279) jeste: saradnja sa četničkim pokretom Draže Mihailovića; rad na proširenju granica Srbije; odnos Nedićeve vlade prema susedima; odnos kvislinške vlade u Beogradu i izbegličke kraljevske vlade u Londonu; odnos kvislinške vlasti prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi, štampa i propaganda Nedićeve vlade.

U ovoj glavi autor iznosi mnoge interesantne podatke i detalje o vezama i saradnji, prvo pojedinih Nedićevih ministara a zatim i samog Nedića, sa četničkim pokretom DM. Predstavnici svih grupa i struja u Srbiji, koji su bili u službi okupatora, direktno ili indirektno saradivali su za čitavo vreme rata sa četnicima DM — konstatuje autor.

Nedić je kao svoj drugi zadatak imao stvaranje »Velike Srbije«. Zato je 1942. godine izradio memorandum koji je bio »potkrepljen«, ciframa, skicama i mnogim »argumentima«. Međutim, sva njegova nastojanja kod okupatora da to realizuje ostala su bezuspešna.

Govoreći o odnosima Nedićeve vlade sa susedima, autor naglašava da su oni sa svima bili neprijateljski. Najzaoštreniji su bili sa Bugarskom, NDH i Mađarskom. Sa Rumunijom su bili najpodnošljiviji.

Odnosi između izbegličke vlade u Londonu i Nedićeve u Beogradu bili su krajnje neprijateljski. Neprestano su jedna drugu opštuživale za izdaju. Prva je priželjkivala pobedu saveznika, kako bi se u zemlju ponovo vratio kralj i monarhija, a druga je želela pobedu Nemačke i stvaranje »Velike Srbije«. Obe su se maksimalno angažovale za uništenje NOP-a Jugoslavije. Otkuda ovakav odnos između njih kada su obe služile okupatoru — pita se autor, pa dalje zaključuje da je to proizlazilo iz njihove borbe za vlast.

Autor je značajno mesto dao i Nedićevoj propagandi. Zaključuje da je ona bila vrlo jaka. Dosta potpomagana od nemačke propagande, bila je i u sprezi sa propagandom četničkog DM pokreta, naročito kada su se udruživale u borbi protiv NOP-a Srbije.

Pretposlednja, IV, glava (283—338) obrađuje: vojno-političku situaciju u zemlji i svetu potkraj 1943. i na početku 1944. godine; kvislinge u borbi protiv NOP-a u prvoj polovini 1944. godine; neuspeh Nedićeve i četničke mobilizacije u proleće i leto 1944. godine; represalije kvislinga prema rukovodećim kadrovima KPJ i SKJ-a i obrazovanje i slom koalicije okupator-Nedić-Mihailović.

Potkraj 1943. i na početku 1944. godine, mogao se jasnije nego ikad ranije sagledati neizbežan slom Nemačke. To je dalo naročito podršku svim rodoljubivim snagama Jugoslavije da nastave borbu protiv neprijatelja do konačnog oslobođenja zemlje. Narodnooslobodilačka vojska narasla je na oko 300.000 boraca i delovala je kao najjača oružana snaga protiv nemačkih trupa na jugoistoku Evrope — konstatuje autor.

Na početku 1944. godine u Srbiji dolazi do čvršćeg povezivanja neprijateljskih snaga u borbi protiv NOP-a Srbije. Nedićevci i četnici i Nemci prelaze na otvorenu saradnju. Samo Nedićeve oružane snage, 1. aprila 1944, brojale su 28.963, dok su ukupne neprijateljske snage bile jače od 200.000 ljudi.

Do potpunog vojnog ujedinjenja četnika, Srpskog dobrovoljačkog korpusa, Srpske državne straže i Srpske granične straže došlo je 6. septembra 1944. godine. Toga datuma Draža Mihailović je i faktički stao na čelo svih kontrarevolucionarnih snaga u Srbiji. Nedićeve oružane snage i dalje su ostale na svojim mestima, ali su sada dobijale naređenja iz dva centra: od nemačkog komandanta Srbije i iz štaba Draže Mihailovića — konstatuje autor na kraju ove glave.

Poslednja, V, glava (341—399) opisuje: odlazak Nedićeve vlade u Austriju; napuštanje »Nedićeve oružane sile« i četnika DM teritorije Srbije, i aktivnost kvislinga u izbeglištvu do završetka drugoga svetskog rata.

Govoreći o begstvu Nedićeve vlade iz Srbije u Beč, autor navodi o tome mnoge interesantne detalje. Između ostalih i ovaj. U toku najvećih priprema za odlazak vlade, ministar Jonić i Ljotić u svojim govorima na Radio-Beogradu, 26. i 27. septembra, obraćaju se kralju Petru II s molbom da zaštiti srpske političare koji su saradivali sa okupatorom.

Na sednici vlade, 15. septembra 1944. godine, donesena je odluka: »da se odmah povuku vladine oružane snage iz zahvata nemačkih komandanata, da ih ovi ne bi upotrebili u borbi protiv Rusa«. Tu odluku vlada je uspela da realizuje. Međutim, u toj teškoj situaciji kvislinzi nisu bili u svemu složni. Draža je sa svojim četnicima odstupao preko Mačve i Drine u istočnu Bosnu. Cilj mu je bio Jadransko more, jer se nadao da će tamo sačekati iskrcavanje zapadnih saveznika. Njemu su se priključili: Srpska državna straža, Srpska granična straža i Nedićeva garda. Ljotić je sa Srpskim dobrovoljačkim korpusom odstupao sa Nemcima preko Srema i cilj mu je bio Slovenačko primorje.

Kvislinške snage posle napuštanja Srbije pa do završetka drugoga svetskog rata bile su skoncentrisane na tri mesta: u Austriji, gde je bila Nedićeva vlada; u Slovenačkom primorju, gde je bio Ljotić sa Srpskim dobrovoljačkim korpusom i delom četnika, i u istočnoj Bosni gde je bio Draža Mihailović sa ostatkom četničkih snaga.

Nedić sa vladom i u Beču se zanosi iluzijama. Verovali su u neizbežan sukob zapadnih saveznika i SSSR-a. U tom cilju Nedić se povezuje s generalom Vlasovim; pokušava da iskoristi patrijarha Gavrila Dožića i slično. Međutim, od svih tih »planova« nije ostalo ništa. Nakon kapitulacije Nemačke, saveznici su ih razoružali i strpali u zarobljeničke logore.

Autor je u poslednjem poglavlju pomešao neke četničke komandante, tj. dve različite ličnosti identifikuje kao jednu. Reč je o Voji Jevremoviću-Tribrođaninu iz Kučeva i Voji Tufegdžiću iz Štitara kod Šapca. Prvi je bio pobjegao u Rumuniju a zatim se vratio i bio uhvaćen. Sudeo je u Požarevcu i streljan na početku 1946. godine. Drugi je, na početku novembra 1946. godine, poginuo na Ceru kao odmetnik.

Autor se u istraživanju koristio svom raspoloživom izvornom građom. U delu je prvi put prezentiran javnosti velik broj podataka iz saslušanja glavnih kvislinga, što delo čini posebno zanimljivim. Ogromna količina teksta napisana je na osnovu arhivskih dokumenata. Međutim, autor nije kritički ocenjavao naša arhivska dokumenta. Nije ih proveravao i dopunjavao i ostalim u istoriografiji dozvoljenim i priznatim izvorima. To više je to bilo potrebno, kada se zna u kakvim su sve uslovima i okolnostima nastajali ti dokumenti. Nije redak slučaj da oni jedno govore a da se stvarno realizovalo i sasvim zbilgo drugo. Mnogima je sadržina i namerno iskrivljavana; uspesi preuveličavani a porazi ublažavani, i mnogi događaji potpuno ili delimično ispušteni ili pogrešno prikazani.

Konkretan primer za to nalazimo u prvoj knjizi, na stranicama 220 i 221. Autor nije u pravu kada tvrdi postojanje Požarevačkog partizanskog odreda u 1941. godini. Takav odred u 1941. godini nije postojao, već je postojao Zviški partizanski odred.¹

U napadu kvislinških snaga na oslobođenu teritoriju Zviškog i Ujevačkog odreda u požarevačkom okrugu, autor spominje učešće i manjih delova Nemaca iz sastava 714. divizije. Međutim, to nije bila 714. nego 704. pešadijska posadna divizija koja se tada nalazila u Požarevcu.²

U tom istom napadu autor potpuno ispušta da spomene učešće i najsramniju ulogu četnika Draže Mihailovića sa područja Gornjaka.

Autor na stranici 221. citira deo izveštaja instruktora PK Srbije pri OK KPJ Požarevca i daje fusnotu broj 346, ali u daljem tekstu taj dokument kritički ne ocenjuje. To potvrđuje i sama fusnota.³ Međutim, taj dokument, kao i još neki drugi stvaraju zablude kod mnogih istoričara i običnih čitalaca o ulozi u NOR-u i ličnosti komandanta Ujevačkog odreda Leonide T. Plješkovića. Moje posleratno dvadesetpetogodišnje istraživanje i proučavanje potpuno su obesnažili ta dokumenta. Ovde nije mesto da se više upuštam u objektivnost i okolnosti pod kojima je nastao sporni dokument. Međutim, da čitaoc ne ostavim u nedoumici i dilemi, reći ću samo ovo. Na predlog autora citiranog dokumenta, Skupština opštine Kučevo, 26. II 1971. godine, donela je odluku o davanju imena Leonida Plješkovića jednoj ulici u Kučevu. Pomenuta odluka objavljena je u Opštinskom službenom glasniku broj 15/71 pod brojem 01-015/1. Svaki dalji komentar je suvišan.

¹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA (dalje: AVII), fond Nedićeve arhive (dalje: Nda), k. 33, dok. 43/13-1; Arhiv Srbije (dalje: AS), F-NOB-e, zbirka štampe, br. dok. 1074, 1075. i 1076.

Od oslobođenja u istoriografiji NOR-a Srbije, uporno se i svim silama hoće dokazati postojanje Požarevačkog partizanskog odreda u 1941. godini. O tome svedoče mnogobrojna izdanja, pa i takva autoritativna, kao što su enciklopedije.

² AVII, Nacionalni arhiv Vašingtona (dalje: NAV), Mikroteka, film 315, rolna 2239, snimak 905-907.

U istoriografiji NOR-a Srbije ta je greška prisutna od oslobođenja. Tada je prvi autor pogrešio. Kasnije su ostali autori tu grešku preuzimali jedan od drugoga što je očito i u ovom slučaju.

³ Autor je fusnotu broj 346 doslovno prepisao iz Zbornika dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, tom I, knj. 2, str. 267. Međutim, ta fusnota, sem imena i prezimena Plješkovića i Piletića, od a do ž je neistinita.

Uprkos takvim propustima, koji bacaju senku na naučnu vrednost dela, ipak ostajem pri oceni datoj na početku. To je do sada najpotpunije, najdetaljnije i najbolje delo na tu temu.

Delo je snabdeveno skraćenicama i registrom ličnih i geografskih imena. To olakšava snalaženje u prilično obimnom delu. Fusnote su stavljene na stranicama ispod teksta što olakšava čitaocu da uporedo uz tekst prati i izvore.

Vlado Tomanić

VESELJKO HULJIĆ, Vis 1941–1945, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split 1979.

U biblioteci monografije Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije objavljen je opsežan rad dra Veseljka Huljića u kojem opisuje povijesna zbivanja na otoku Visu i otočju koje njemu pripada od početka NOB-a do oslobođenja naše zemlje.

Knjiga je podijeljena u tri dijela. U prvom dijelu opisuju se događaji do kapitulacije Italije. Taj period povijesti Visa autor obilježava etapom viškog otočnog značenja. Drugi dio obuhvaća razdoblje od kapitulacije Italije (9. rujna 1943. godine) do 20. listopada 1944. godine (kad Vis prestaje biti središte nove Jugoslavije) što je, prema autoru, etapa historijskog značenja. Treći dio sadržinski je najkraći i opisuje zbivanja na Visu od 20. listopada do kraja NOB-a.

Na početku knjige je autorov predgovor s uvodnim podacima o viškom otočju u historiografiji 20. stoljeća, o općem geografskom karakteru, uz osvrt na viške prilike između dva rata.

U dijelu knjige o događajima od kapitulacije i sloma kraljevske jugoslavenske vojske i okupacije naše zemlje do prestanka vlasti fašističke Italije, autor iscrpno opisuje sva do tada relevantna zbivanja vezana uz razvitak NOP-a na viškom otočju. Polazeći od toga da su partijske i skojevske organizacije bile osnovni pokretač svih akcija NOP-a, on čitaoca odmah upoznaje sa stanjem u njima, ističući da su svoju djelatnost i političku aktivnost od početka usmjeravale prema širokim narodnim masama. Obilježavajući socijalno porijeklo članstva, napominje da su te široke mase činili siromašni i srednji težaci, ribari i radnici kojima su se pridružili i međuslojevi, ali te međuslojeve jasno ne precizira.

Knjiga obuhvaća i prilike na Visu nakon kapitulacije Jugoslavije do dolaska Talijana na Vis (22. IV 1941. god.) i uspostavljanje njihove vlasti na Visu uz početne mjere koje su poduzimali da učvrste svoju vlast na Visu.

Početak realizacije platforme NOP-a na Visu Huljić prikazuje u III glavi svoje knjige. U njoj se opisuje organiziranje aktivnog otpora okupatoru. Prema mišljenju dra Huljića, na Visu su postojali povoljni uvjeti za širenje ideja NOP-a među stanovništvom, jer je komunistima bilo moguće da slobodno i bez opasnosti prenose ribarima i težacima direktive Partije a da ih Talijani i njihovi špijuni nisu mogli uočiti i otkriti. Takav je rad bio uspješan, jer su ribari po više dana,